

Επιμέλεια

Ηλίας Κολοβός
Κώστας Κωστής

ΚΑΤΑΝΟΩΝΤΑΣ ΤΟΝ ΠΟΛΕΜΟ ΤΗΣ ΑΝΕΞΑΡΤΗΣΙΑΣ

ΚΑΤΑΝΟΩΝΤΑΣ ΤΟΝ ΠΟΛΕΜΟ ΤΗΣ ΑΝΕΞΑΡΤΗΣΙΑΣ

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

Ηλίας Κολοβός – Κώστας Κωστής

Θέση υπογραφής δικαιούχων δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας,
εφόσον η υπογραφή προβλέπεται από τη σύμβαση.

Το παρόν έργο πνευματικής ιδιοκτησίας προστατεύεται κατά τις διατάξεις της ελληνικής νομοθεσίας (Ν. 2121/1993 όπως έχει τροποποιηθεί και ισχύει σήμερα) και τις διεθνείς συμβάσεις περί πνευματικής ιδιοκτησίας. Απαγορεύεται απολύτως άνευ γραπτής αδείας του εκδότη η κατά οποιονδήποτε τρόπο ή μέσο (ηλεκτρονικό, μηχανικό ή άλλο) αντιγραφή, φωτοανατύπωση και εν γένει αναπαραγωγή, εκμίσθωση ή δανεισμός, μετάφραση, διασκευή, αναμετάδοση στο κοινό σε οποιαδήποτε μορφή και η εν γένει εκμετάλλευση του συνόλου ή μέρους του έργου.

Εκδόσεις Πατάκη – Θεωρητικές Επιστήμες / Ιστορία

Σειρά: Διαδρομές Ιστορίας

Διεύθυνση σειράς: Κώστας Κωστής

Ηλίας Κολοβός – Κώστας Κωστής (επιμ.), *Κατανοώντας τον Πόλεμο της Ανεξαρτησίας*

Υπεύθυνος έκδοσης: Άγγελος Κοκολάκης

Σελιδοποίηση: Κωνσταντίνος Καπένης

Copyright © Η. Κολοβός, Κ. Κωστής & Σ. Πατάκης Α.Ε.Ε.Δ.Ε.

(Εκδόσεις Πατάκη), 2022

Πρώτη έκδοση από τις Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα, Νοέμβριος 2022

Κ.Ε.Τ. Ε464 Κ.Ε.Π. 755/22

ISBN 978-618-07-0213-2

ΠΑΝΑΓΗ ΤΣΑΛΔΑΡΗ (ΠΡΩΗΝ ΠΕΙΡΑΙΩΣ) 38, 104 37 ΑΘΗΝΑ,

ΤΗΛ.: 210.36.50.000, 801.100.2665, 210.52.05.600, ΦΑΞ: 210.36.50.069

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ: ΕΜΜ. ΜΠΕΝΑΚΗ 16, 106 78 ΑΘΗΝΑ, ΤΗΛ.: 210.38.31.078

ΥΠΟΚ/ΜΑ: ΚΟΥΡΤΣΑΣ (ΤΕΡΜΑ ΠΟΝΤΟΥ – ΠΕΡΙΟΧΗ Β' ΚΤΕΟ), 57009 ΚΑΛΟΧΩΡΙ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ,

ΤΗΛ.: 2310.70.63.54, 2310.70.67.15, 2310.75.51.75, ΦΑΞ: 2310.70.63.55

Web site: <http://www.patakis.gr> • e-mail: info@patakis.gr, sales@patakis.gr

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΗΛΙΑΣ ΚΟΛΟΒΟΣ – ΚΩΣΤΑΣ ΚΩΣΤΗΣ	
Προλογικό σημείωμα	9
ΚΩΣΤΑΣ ΚΩΣΤΗΣ	
Σκέψεις για τον ελληνικό Πόλεμο της Ανεξαρτησίας	15
ΣΩΤΗΡΗΣ ΡΙΖΑΣ	
Η διεθνής πολιτική και η Ελληνική Επανάσταση	34
ΜΟΧΑΜΑΝΤ ΣΧΑΡΙΑΤ-ΠΑΝΑΧΙ	
Η οθωμανο-ιρανική αντιπαλότητα και η Ελληνική Επανάσταση	53
ΙΩΑΝΝΗΣ Ν. ΓΡΗΓΟΡΙΑΔΗΣ	
Μεταξύ Ρωμισύνης και Ελληνισμού: Ο αντίκτυπος του Πολέμου της Ανεξαρτησίας στους αραβοφώνους Ρωμιούς της Συρίας.	83
ΗΛΙΑΣ ΚΟΛΟΒΟΣ – ΛΕΩΝΙΔΑΣ ΜΟΙΡΑΣ	
Παραδοσιακά λεξιλόγια, νεωτερικά περιεχόμενα: η οθωμανική μετάφραση της Διακήρυξης της Ελληνικής Ανεξαρτησίας	98
ΑΡΙΣΤΕΙΔΗΣ Ν. ΧΑΤΖΗΣ	
Η υποδοχή του Συντάγματος της Επιδαύρου στον βρετανικό Τύπο (1822-1823)	120
ΛΕΩΝΙΔΑΣ ΜΟΙΡΑΣ	
Οι σχέσεις της οθωμανικής εξουσίας με το Οικουμενικό Πατριαρχείο κατά τη διάρκεια της Ελληνικής Επανάστασης	145
YUSUF ZIYA KARABIÇAK	
Τι σημαίνει να είσαι Μοραΐτης: Οι κοτζαμπάσηδες μεταξύ του Μοριά και της Κωνσταντινούπολης πριν από την Ελληνική Επανάσταση . .	164

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΒΑΣΩ ΣΕΙΡΗΝΙΔΟΥ

Βία, έγκλημα και ποινική δικαιοσύνη στην επαναστατημένη
Ελλάδα 203

ΘΑΝΑΣΗΣ ΜΠΑΡΛΑΓΙΑΝΝΗΣ

Επιπτώσεις του Πολέμου της Ανεξαρτησίας στην υγεία
των πληθυσμών (1821-1831) 228

ΟΙ ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ 245

Προλογικό σημείωμα

ΗΛΙΑΣ ΚΟΛΟΒΟΣ – ΚΩΣΤΑΣ ΚΩΣΤΗΣ

Η πανδημία του κοροναϊού δεν επέτρεψε τον εορτασμό της επετείου των 200 χρόνων από την έναρξη της Ελληνικής Επανάστασης με τον τρόπο που θα ανταποκρινόταν στη σημασία του γενέθλιου για την Ελλάδα γεγονός. Παρ' όλα αυτά, δεν μπορεί κανείς να αρνηθεί ότι δημοσιεύθηκε πολύ μεγάλος αριθμός βιβλίων για το 1821, ξεπερνώντας κάθε προσδοκία. Η ελληνική ιστοριογραφία προσπάθησε να τιμήσει δεόντως την επέτειο, επιχειρώντας μάλλον να εξιλεωθεί για την υποβάθμιση του 1821 στα χρόνια της Μεταπολίτευσης. Το περιεχόμενο, βέβαια, της μεγάλης σε αριθμό ιστοριογραφικής παραγωγής μένει να αποτιμηθεί, και για κάτι τέτοιο απαιτείται χρόνος.

Πρόθεσή μας σε αυτό τον συλλογικό τόμο, που προέκυψε με βάση τα κείμενα μιας επιστημονικής συνάντησης του Ιστορικού Αρχείου της Alpha Bank που δεν έγινε λόγω του κοροναϊού,¹ είναι να αναδείξουμε μια σειρά νέων ερευνών για την Ελληνική Επανάσταση. Ο συνεκτικός ιστός που διατρέχει τις ενότητες των επόμενων σελίδων δεν είναι χρονολογικός ή θεματικός, αλλά ακολουθεί ζητήματα προσέγγισης του ελληνικού Πολέμου της Ανεξαρτησίας. Όπως φάνηκε σε πολλές περιπτώσεις κατά τη διάρκεια του επετειακού 2021, για να κατανοήσουμε την Ελληνική Επανάσταση, στον δημόσιο λόγο καταφεύγουμε πολύ συχνά σε στερεοτυπικά ερμηνευτικά σχήματα, ανεξαρτήτως πολιτικής και ιδεολογικής τοποθέτησης. Ωστόσο, καθήκον των ιστορικών είναι όχι να αναπαράγουν τα στερεότυπα, αλλά να επιχειρήσουν να αναμετρηθούν με το ιστορικό γε-

1. Για την ιστορία, η 13η Επιστημονική Συνάντηση του Ιστορικού Αρχείου της Alpha Bank με θέμα «Κατανοώντας τον Πόλεμο της Ανεξαρτησίας» είχε προγραμματιστεί για τις 19-20 Ιουνίου 2020 στην Κέρκυρα.

γονός με βάση τις τρέχουσες στη διεθνή βιβλιογραφία προσεγγίσεις. Το ζητούμενο πάντοτε είναι η έγερση νέων ερωτημάτων, η αξιοποίηση νέων μεθόδων, η έμφαση σε νέα εννοιολογικά εργαλεία.

Για παράδειγμα, στη μελέτη του Κώστα Κωστή με την οποία ξεκινά το βιβλίο αυτό τίθεται στη βάση της κριτικής η διαδεδομένη άποψη για τα αίτια της Ελληνικής Επανάστασης ως αποτέλεσμα της ανόδου μιας ελληνικής αστικής τάξης. Ο Κωστής επισημαίνει ότι αν θέλουμε να κατανοήσουμε την Επανάσταση, τότε οφείλουμε να παρακολουθήσουμε τους μετασχηματισμούς που παρατηρήθηκαν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία στην προσπάθειά της να ανταποκριθεί στους ανταγωνισμούς με τα κράτη τα οποία την περιέβαλλαν. Και με βάση τη διεθνή βιβλιογραφία των επαναστάσεων, προτείνει ως κινητήριους μοχλούς της Ελληνικής Επανάστασης τις «περιθωριακές ελίτ», τους δυσαρεστημένους και εκτοπισμένους των κοινωνικών ομάδων που βρίσκονταν στην εξουσία στην ελληνική κοινωνία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Σε αντίστιξη με τη μελέτη του Κωστή, που εστιάζει στα υποκείμενα του Πολέμου της Ανεξαρτησίας, το κείμενο του Σωτήρη Ριζά που ακολουθεί αναφέρεται στον αποφασιστικό ρόλο της διεθνούς πολιτικής για την Ελληνική Επανάσταση. Ο Ριζάς θέτει με τη σειρά του υπό κριτική εξέταση δύο διαδεδομένες ιστοριογραφικές παραδοχές για τις διεθνείς εξελίξεις στη δεκαετία της Ελληνικής Επανάστασης: την αποδοκιμασία της Ρωσίας για την εκδήλωση του ελληνικού εθνικού κινήματος και τη μεταστροφή της βρετανικής πολιτικής έναντι των Ελλήνων επαναστατών μόνο μετά τον θάνατο του υπουργού Εξωτερικών Κάσλρεϊ (Castlereagh). Σύμφωνα με τον Ριζά, η ιστορική πραγματικότητα υπήρξε πιο σύνθετη: παρά την αρχική αποδοκιμασία του Υψηλάντη από τον τσάρο, η Ρωσία ασκούσε παραδοσιακά επιρροή στον ομόδοξο ελληνικό χώρο από την άλλη πλευρά, η βρετανική πολιτική είχε εξαρχής αποστασιοποιηθεί από το σύστημα του συνεδρίου της Βιέννης στα 1815, στο οποίο εξάλλου δε συμμετείχε, και, ως εκ τούτου, ήταν ευεπίφορη στην αναγνώριση των επαναστατημένων Ελλήνων ως εμπολέμων ήδη από το 1822. Εν κατακλείδι, σύμφωνα με τον Ριζά, στο πλαίσιο της διεθνούς πολιτικής, η επέμβαση των Μεγάλων Δυνάμεων της Ευρώπης με τη Ναυμαχία του Ναβαρίνου υπήρξε καθοριστική για την έκβαση του ελληνικού Πολέμου της Ανεξαρτησίας. Η μελέτη του Ριζά υπογραμμίζει πως συχνά, και κατά κανόνα μάλλον, μέσα από μια στενά εθνοκεντρική προσέγγιση, αδυνατούμε να αναγνωρίσουμε ότι χωρίς την παρέμβαση των Μεγάλων Δυνάμεων θα ήταν ανέφικτη η δημιουργία του ελληνικού κράτους.

Όπως είναι φυσικό, στη μελέτη των διεθνών σχέσεων την εποχή της

Ελληνικής Επανάστασης έχουμε συνηθίσει να κοιτάμε μόνο προς δυσμάς. Ένας πόλεμος όμως εξ ανατολών, μεταξύ Οθωμανών και Ιρανών στο διάστημα 1821-1823, απασχολώντας ένα σημαντικό τμήμα των οθωμανικών στρατευμάτων, συνέβαλε αποφασιστικά στην επιτυχία του ελληνικού Πολέμου της Ανεξαρτησίας, δίνοντας κρίσιμο χρόνο στους επαναστάτες στην ελληνική χερσόνησο για να σταθεροποιήσουν την εξουσία τους. Τον σχετικά άγνωστο αυτό πόλεμο εξετάζει αναλυτικά στη μελέτη του σε αυτό το βιβλίο ο Μοχαμάντ Σχαριάτ-Παναχί, με βάση ενδελεχή έρευνα στα οθωμανικά αρχεία. Στην έρευνά του, δε, είναι εξαιρετικά ενδιαφέρον το εύρημά του για τους Οθωμανούς διανοούμενους και πολιτικούς που επιχειρήσαν, για πρώτη φορά στα χρόνια της Ελληνικής Επανάστασης, να αντιπαρέλθουν την παραδοσιακή σύγκρουση μεταξύ σουνιτών Οθωμανών και σιιτών Ιρανών, αναπτύσσοντας, έστω ατελέσφορα, την ιδέα μιας «ισλαμικής κοινωνίας» (*câmi'a-i İslâmiyye*), ένα πρόπλασμα πανισλαμικής πολιτικής έναντι των κοινών (χριστιανικών) εχθρών. Ιδού λοιπόν ένα ακόμη βήμα μακριά από μια στενά εθνοκεντρική προσέγγιση, να αναγνωρίσουμε και την –έστω ακούσια– συμβολή και του μακρινού Ιράν στην επιτυχία του ελληνικού Πολέμου της Ανεξαρτησίας.

Παραμένοντας στην Ανατολή, η μελέτη του Ιωάννη Γρηγοριάδη που δημοσιεύεται εδώ για τους αραβόφωνους Ρωμιούς της Συρίας και της Παλαιστίνης και το πώς επηρεάστηκαν από το 1821 υπογραμμίζει, μεταξύ άλλων, το γεγονός ότι η απήχηση και ο αντίκτυπος της Ελληνικής Επανάστασης και του Πολέμου της Ανεξαρτησίας δεν περιορίστηκαν στα γεωγραφικά όρια των Βαλκανίων. Και αυτή η μελέτη, όπως και η μελέτη του Παναχί, αναδεικνύει άγνωστα μέχρι σήμερα ζητήματα της ιστοριογραφίας για τον ελληνικό Πόλεμο της Ανεξαρτησίας. Η έκρηξη της Ελληνικής Επανάστασης οδήγησε σε δυσμένεια το μιλλέτι των ορθοδόξων σε όλη την Οθωμανική Αυτοκρατορία, δίνοντας την ευκαιρία στους Μελχίτες –τους καθολικούς ουνίτες– του Χαλεπίου να ανατρέψουν την υπαγωγή τους στο Οικουμενικό Πατριαρχείο των ορθοδόξων, που τους είχε επιβληθεί το 1818. Όπως σημειώνει ο Γρηγοριάδης, αποτελεί ιστορική ειρωνεία ότι ο ίδιος αξιωματούχος ο οποίος υπερασπίστηκε διά της βίας τα δικαιώματα του ρωμαίικου μιλλετιού στο Χαλέπι, ο Χουρσίτ Πασάς, θα αναλάμβανε μετά από μερικούς μήνες την αποστολή να καταστείλει την Ελληνική Επανάσταση. Τέλος, ας σημειωθεί ότι τα γεγονότα αυτά του 1821 στο Χαλέπι υπήρξαν το προανάκρουσμα της επίσημης αναγνώρισης των Μελχιτών ως διακριτού μιλλετιού στην Οθωμανική Αυτοκρατορία στα 1848.

Μεταξύ των νέων πηγών και προσεγγίσεων που ξεχώρισαν κατά το

επετειακό έτος των 200 χρόνων από την έναρξη της Ελληνικής Επανάστασης, σε σχέση με το παρελθόν, υπήρξε η χρήση των οθωμανικών πηγών, η ένταξη του ελληνικού Πολέμου της Ανεξαρτησίας στο οθωμανικό πλαίσιο, αλλά και η μελέτη των συνεπειών του 1821 για τους Οθωμανούς.² Σε αυτό το βιβλίο, ο Ηλίας Κολοβός και ο Λεωνίδα Μοίρας παρουσιάζουν για πρώτη φορά ένα πρωτότυπο εύρημα, τη μετάφραση στα οθωμανικά τουρκικά της περίφημης Διακήρυξης της Ελληνικής Ανεξαρτησίας, του πολιτικού και ιδεολογικού маниφέστου της Ελληνικής Επανάστασης. Τη μετάφραση οφείλουμε ίσως στον εν ενεργεία στις αρχές του 1822 μέγα δραγομάνο Σταυράκη Αριστάρχη. Στη μελέτη τους, ο Κολοβός και ο Μοίρας αναλύουν διεξοδικά τους μετασχηματισμούς του παραδοσιακού οθωμανικού λεξιλογίου που επιλέγεται από τον μεταφραστή σε σχέση με το νεωτερικό περιεχόμενο των όρων που υιοθετούνται στο πρωτότυπο κείμενο της Διακήρυξης, υπογραμμίζοντας ότι οι επιλογές που έγιναν, σε μεγάλο βαθμό ήδη μέσα στο πολιτικό λεξιλόγιο στον απόηχο της Γαλλικής Επανάστασης, διαμόρφωσαν ή συνδιαμόρφωσαν τη νεωτερική εξέλιξη των εννοιών αυτών στα τουρκικά κατά τη διάρκεια του «μακρού αιώνα» που ακολούθησε για την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Και στην περίπτωση αυτή, το παρόν βιβλίο επιχειρεί να δει πέρα από μια στενή εθνοκεντρική προσέγγιση του 1821, αναδεικνύοντας την επιρροή του γεγονότος στον αντίπαλο των επαναστατών, την Οθωμανική Αυτοκρατορία.

Σε αντίστιξη με την οθωμανική μετάφραση της Διακήρυξης της Ελλη-

2. Την πρωτοπόρα μελέτη των οθωμανικών πηγών για την Ελληνική Επανάσταση την οφείλουμε στον Η. Ş. Ilıcak, *A radical rethinking of Empire: Ottoman state and society during the Greek War of Independence (1821-1826)*, διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Χάρβαρντ, Κέμπριτζ Μασσαχουσέττης 2011. Ο Ilıcak δημοσίευσε επίσης το 2021 μια μεγάλη κατηγορία οθωμανικών πηγών, τα κατάστιχα ayınat, στο Η. Ş. Ilıcak (επιμ.), «*Those Infidel Greeks*»: *The Greek War of Independence through Ottoman archival documents*, Λάιντεν 2021. Μια άλλη επιλογή πηγών, τα σουλτανικά αυτόγραφα, δημοσίευσαν σε ελληνική μετάφραση οι Ηλίας Κολοβός, Σουκρού Ιλιτζάκ, Μοχαμάντ Σχαριάτ-Παναχί, *Η οργή του σουλτάνου: Αυτόγραφα διατάγματα του Μαχμούτ Β΄ το 1821*, Αθήνα 2021. Το 2020 εκδόθηκε επίσης η μελέτη του Λεωνίδα Μοίρα, *Η Ελληνική Επανάσταση μέσα από τα μάτια των Οθωμανών*, Αθήνα 2020, καθώς και η σχολιασμένη μετάφραση ενός πολύ ενδιαφέροντος οθωμανικού χρονικού και επισκόπηση της οθωμανικής χρονικογραφίας για την Ελληνική Επανάσταση από τους Σοφία Λαΐου και Μαρίνο Σαρηγιάννη, *Οθωμανικές αφηγήσεις για την Ελληνική Επανάσταση: Από τον Γιουσουφ Μπέη στον Αχμέτ Τζεβντέτ Πασά*, Αθήνα 2020.

νικής Ανεξαρτησίας, ο Αριστείδης Χατζής μελετά στη συνέχεια τις μεταφράσεις του Συντάγματος της Επιδαύρου στα αγγλικά, εστιάζοντας στην αντίδραση του βρετανικού Τύπου σε ένα σύνταγμα δημοκρατικό και φιλελεύθερο. Από τη μελέτη του Τύπου, ο Χατζής αναθεωρεί, όπως και ο Ριζάς προηγουμένως, τη διαδεδομένη στη βιβλιογραφία εντύπωση πως οι Βρετανοί ξεκίνησαν να ενδιαφέρονται για την Ελλάδα μόνο στο τέλος του 1822, όταν ο Γεώργιος Κάννινγκ (George Canning) ανέλαβε το Υπουργείο Εξωτερικών ή και αργότερα, μετά την ίδρυση του Φιλελληνικού Κομιτάτου. Σύμφωνα με τον Χατζή, ο φιλελεύθερος βρετανικός Τύπος ενθουσιάστηκε εξ αρχής με το ελληνικό Σύνταγμα, διαμορφώνοντας αργά και σταθερά ένα μέρος της βρετανικής κοινής γνώμης υπέρ των Ελλήνων.

Στη συνέχεια του βιβλίου ο Λεωνίδας Μοίρας, με βάση τόσο τις ελληνικές όσο και τις οθωμανικές πηγές, μελετά την αντιμετώπιση του Οικουμενικού Πατριαρχείου από την οθωμανική εξουσία κατά τη διάρκεια της Ελληνικής Επανάστασης. Οι Οθωμανοί επιχείρησαν να επιστρατεύσουν την πνευματική και πολιτική επιρροή που ασκούσε το Οικουμενικό Πατριαρχείο στους ορθόδοξους πληθυσμούς της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ώστε να αποκατασταθεί η διαρραγείσα λόγω της Ελληνικής Επανάστασης αφοσίωση των πληθυσμών αυτών στο οθωμανικό κράτος. Από τη δική του σκοπιά το Πατριαρχείο, αφού πλήρωσε με τον απαγχονισμό του πατριάρχη Γρηγορίου Ε΄ τον ρόλο του στην κεφαλή του μιλλετιού των Ρωμιών, προώθησε στη συνέχεια την υποταγή στην εξουσία του σουλτάνου, διακινώντας τις αρχές ενός «οθωμανορθόδοξου πατριωτισμού».

Τη μελέτη του Λεωνίδα Μοίρα ακολουθεί το κείμενο ενός ακόμη οθωμανολόγου, του Yusuf Ziya Karabiçak, ο οποίος συνδυάζει τη μελέτη των οθωμανικών και των ελληνικών πηγών για να εστιάσει στους κοτζαμπάσηδες, τους προκρίτους της Πελοποννήσου, πριν από την Ελληνική Επανάσταση. Ο Karabiçak, με βάση τα οθωμανικά τεκμήρια, εξετάζει την εξέλιξη του Μοριά, της προεπαναστατικής Πελοποννήσου υπό οθωμανική κυριαρχία, ως ενιαίας φορολογικής ενότητας και επικράτειας, αναζητώντας σε αυτό το θεσμικό πλαίσιο την αντίληψη του Μοριά ως πατρίδας. Στη συνέχεια μας μεταφέρει στην Κωνσταντινούπολη, όπου οι Μοραΐτες βεκίληδες ανταγωνίζονταν για να αποκτήσουν πρόσβαση στην οθωμανική εξουσία και να την πείσουν ότι μιλούσαν εκ μέρους όλης της Πελοποννήσου. Σε αυτό το περιβάλλον, και υπό την επίδραση του πολιτικού λεξιλογίου του Διαφωτισμού, ο Karabiçak υποστηρίζει ότι οι κοτζαμπάσηδες της Πελοποννήσου, έχοντας αναπτύξει την ιδέα μιας κοινής πατρίδας στην Πελοπόννησο, ενέταξαν στη συνέχεια την περιοχή στην ευρύτερη ελληνική πατρίδα (χωρίς βέβαια να εγκαταλείψουν τη μο-

ραϊτική πατρίδα τους). Έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον η θεώρηση του Karabıçak για τους προύχοντες, οι οποίοι έχουν αντιμετωπιστεί καταγγελτικά από τη συμβατική ιστοριογραφία της Ελληνικής Επανάστασης: το ότι ταύτιζαν την Πελοπόννησο με την ευρύτερη πατρίδα υπερασπίζοντας τα συμφέροντά τους δεν αποτελούσε κυνισμό, αλλά την ιστορική πραγματικότητα της δημιουργίας της εθνικής συνείδησης. Όπως σημειώνει ο Karabıçak: «Το να εστιάζουμε στα φατριαστικά και ιδιοτελή συμφέροντα των κοτζαμπάσηδων για να υποστηρίξουμε ότι ήταν κυνικοί, παραδοσιακοί, και όχι νεωτερικοί, προσδίδει στον εθνικισμό μια αξιολογική χροιά. Εξυψώνουμε με αυτό τον τρόπο το ιδανικό του εθνικισμού που θέλει τους ανθρώπους να σκέφτονται με νεωτερικούς και εθνικούς όρους μόνον όταν δρουν στο όνομα του έθνους, χωρίς ιδιοτελείς σκοπούς».

Με τις δύο τελευταίες μελέτες, της Βάσως Σειρηνίδου και του Θανάση Μπαρλαγιάννη, το βιβλίο συζητά τα ίδια τα γεγονότα της Ελληνικής Επανάστασης από δύο νέες ερευνητικές οπτικές, που ξεπερνούν τη γεγονοτολογική ιστορία για να προσεγγίσουν την Ελληνική Επανάσταση από διαφορετικές σκοπιές της κοινωνικής ιστορίας. Με την έρευνά της στα Αρχεία του επαναστατικού Μινιστερίου της Αστυνομίας και του Δικαίου, η Βάσω Σειρηνίδου ανοίγει ένα νέο πεδίο για την Ελληνική Επανάσταση, τη μελέτη της διαπροσωπικής βίας, του εγκλήματος και των θεσμών ποινικής δικαιοσύνης. Εντοπίζει στα τεκμήρια του ποινικού δικαίου της Επανάστασης ένα πεδίο κοινωνικής και πολιτικής σύγκρουσης που διαφοροποιούνταν από το προεπαναστατικό παρελθόν γενικευμένης βίας, με βάση τις πολιτικές αξίες της Επανάστασης. «Η ασφάλεια και η τιμή κάθε πολίτη είναι τα πολυτιμότερα δικαιώματά του», με τα λόγια όσων προσέφυγαν στην επαναστατική δικαιοσύνη, που αποτυπώνουν εύγλωττα το πνεύμα της Ελληνικής Επανάστασης στον τομέα του ποινικού δικαίου.

Τέλος, ο Θανάσης Μπαρλαγιάννης μελετά την υγειονομική διάσταση του Πολέμου της Ανεξαρτησίας. Η μελέτη του Μπαρλαγιάννη ξεκινά με τη διαπίστωση πως «η ιστορία του ανθρώπου είναι συνυφασμένη με την ιστορία των ασθενειών του» – το θυμηθήκαμε αυτό όλοι και όλες στην τρέχουσα περίοδο της πανδημίας. Ο συγγραφέας επισημαίνει την ένταση των γεγονότων του λιμού, του λοιμού και του πολέμου κατά τη διάρκεια της Ελληνικής Επανάστασης, καθώς και την έξαρση των ενδημικών ασθενειών. Η Ελληνική Επανάσταση, επίσης, ήταν ένας πόλεμος –ας μην το ξεχνάμε– που ανέτρεψε πλήρως το δημογραφικό καθεστώς των προηγούμενων ετών, με τη θνησιμότητα να υπερβαίνει κατά πολύ τη γεννητικότητα. Η καθημερινότητα του πολέμου αποτελεί άλλο ένα ζητούμενο στην έρευνα για την Ελληνική Επανάσταση.

Σκέψεις για τον ελληνικό Πόλεμο της Ανεξαρτησίας¹

ΚΩΣΤΑΣ ΚΩΣΤΗΣ

Στις αρχές του 19ου αιώνα (1803), ο Αδαμάντιος Κοραής –η μάλλον επιφανέστερη προσωπικότητα του λεγόμενου Ελληνικού Διαφωτισμού και μόνιμος κάτοικος Παρισιού– δίνει διάλεξη στην Εταιρεία των Παρατηρητών του Ανθρώπου (Société des observateurs de l'homme), όπου παρουσιάζει την κατάσταση του πολιτισμού στην Ελλάδα. Το σχήμα του είναι απλό και έκτοτε θα επαναληφθεί πολλές φορές ως προγραμματική ερμηνεία του ελληνικού Πολέμου της Ανεξαρτησίας.²

Σύμφωνα λοιπόν με τον Κοραή, στις απαρχές του 18ου αιώνα οι Έλληνες ήταν ένας φτωχός λαός που υπέφερε κάτω από έναν αποτρόπαιο ζυγό. Λίγα σχολεία και λίγοι σπουδαστές εξασφάλιζαν ατελή γνώση της ελληνικής γλώσσας. Οι υπόλοιποι Έλληνες βρίσκονταν μες στη μεγαλύτερη άγνοια. Είναι όμως η εποχή που τα Φώτα στην Ευρώπη παίρνουν μια ιδιαίτερη κατεύθυνση, της οποίας η *Εγκυκλοπαίδεια* υπήρξε πρώτα το αποτέλεσμα και ακολούθως η αιτία. Μερικές αχτίδες από τα Φώτα

1. Για μια παρόμοια αλλά ασφαλώς πιο διευρυμένη ανάπτυξη του θέματος, βλ. τα δύο πρώτα κεφάλαια του βιβλίου μου *«Τα κακομαθημένα παιδιά της ιστορίας»*. *Η διαμόρφωση του νεοελληνικού κράτους, 18ος - 21ος αιώνας*, Αθήνα 2013, 31-175. Οφείλω να επισημάνω στο σημείο αυτό ότι στο παρόν κείμενο περιόρισα στο ελάχιστο δυνατό υποσημειώσεις και παραπομπές.

2. Έχω υιοθετήσει τον όρο Πόλεμος της Ανεξαρτησίας κυρίως για να υπογραμμίσω τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του φαινομένου, δηλαδή την οργανωμένη έναρξή του και τον στόχο του, κάτι που δε θα ήταν αυτονόητο με τον όρο Επανάσταση. Επί της ουσίας, ωστόσο, πιστεύω πως ο Πόλεμος της Ανεξαρτησίας εντάσσεται στην τυπολογία της Επανάστασης.

αυτά φτάνουν και στην Ελλάδα, η οποία τις βλέπει, αλλά εξακολουθεί να είναι φτωχή για να μπορέσει να επωφεληθεί.³

Θα πρέπει να έλθει η ανάπτυξη του εμπορίου, συνεχίζει ο Κοραής, αλλά και ο Ρωσοτουρκικός Πόλεμος (1768-1774) για να αλλάξουν τα δεδομένα. Η συνεχής επέκταση του εμπορίου δημιουργεί τις υλικές συνθήκες για την ανάπτυξη της εκπαίδευσης, ο Ρωσοτουρκικός Πόλεμος, που καταλήγει στην εγκατάλειψη των Ελλήνων από τους Ρώσους, δείχνει ότι οι Οθωμανοί είναι τρωτοί, δημιουργεί δε ένα αίσθημα αυτοπεποίθησης στους υπόδουλους, υποδεικνύοντας ότι η ελευθερία δεν αποτελεί ανέφικτο στόχο και ότι μπορούν και μόνοι τους να τον πετύχουν. Οι νέες συνθήκες δημιουργούν μια υπεραντίδραση εκ μέρους των κατακτημένων:

Nous descendons des Grecs, il faut tâcher de redevenir dignes de ce nom, ou ne plus le porter [Καταγόμαστε από τους Έλληνες. Πρέπει να ξαναγίνουμε άξιοι για το όνομά τους, ή αλλιώς να μην το φέρουμε καν].

Τα σχολεία πολλαπλασιάζονται, τα πνεύματα εξεγείρονται, τα βιβλία είναι πλέον αναρίθμητα. Η ηθική επανάσταση –έτσι την ονομάζει ο Κοραής– πραγματοποιείται και επιταχύνεται, ενώ η Γαλλική Επανάσταση θα δώσει μιαν ακόμη ώθηση στην αναζήτηση της ελευθερίας.⁴ Είναι η εποχή που

*la vanité nationale fit place à la contenance d'un peuple qui se prépare à devenir nation*⁵ [η εθνική ματαιοδοξία αντικαταστάθηκε από την ικανότητα ενός λαού που προετοιμάζεται να γίνει έθνος].

Οι Έλληνες επιστρέφουν στο παρελθόν τους για να ανακαλύψουν το μέλλον τους.

Η προσέγγιση του Κοραή στις αλλαγές εκείνες που οδηγούν στην «αναβίωση» των Ελλήνων θεωρεί την οθωμανική πραγματικότητα δεδομένη, στατική κατάσταση βαρβαρότητας και δεσποτισμού. Στο πλαίσιο αυτό, οι Ρωμιοί επωφελούνται από τα ερεθίσματα και βρίσκουν τις δυνάμεις προκειμένου να γίνουν Έλληνες. Η δυναμική της αλλαγής, επομένως, βρίσκεται αποκλειστικά στην πλευρά των κατακτημένων. Φυσιολογική τοποθέτηση για έναν λόγιο εμποτισμένο από τις αρχές του γαλλικού Διαφωτισμού.

3. A. Coray, *Mémoire sur l'état actuel de la civilisation dans la Grèce*, Παρίσι 1803.

4. Στο ίδιο, 50 κ.ε.

5. Στο ίδιο, 44.

Η ίδια όμως προσέγγιση είναι εκείνη που χαρακτηρίζει και τα μεταγενέστερα κείμενα. Ο Σπυρίδων Τρικούπης γράφει το 1860 για τα αίτια του Πολέμου της Ανεξαρτησίας: «Αδύνατον να διατηρηθή αμετάβλητος η πολιτική θέσις δύο εθνών, κατοικούντων ένα και τον αυτόν τόπον, όταν το μεν δεσπόζον διαμμένη στάσιμον, το δεσποζόμενον προοδεύη».⁶ Αντίστοιχες παραλλαγές μπορούμε να συναντήσουμε σε ολόκληρη τη σύγχρονη ελληνική ιστοριογραφία, η οποία παραβλέπει πως όλοι οι μετασχηματισμοί στον χώρο της πραγματικότητας των ορθόδοξων χριστιανικών πληθυσμών είναι μετασχηματισμοί που έχουν να κάνουν με την προσαρμογή του οθωμανικού κράτους στα νέα διεθνή δεδομένα, πιο ειδικά με τις προσπάθειες που καταβάλλουν οι Οθωμανοί προκειμένου να επιβιώσουν στον διεθνή ανταγωνισμό.⁷ Ας μη λησμονούμε ότι οι δύο τελευταίοι σουλτάνοι που κατέλαβαν τον θρόνο πριν από τον Αγώνα της Ανεξαρτησίας, ο Σελίμ Γ' και ο Μαχμούτ Β', ήταν κατεξοχήν εκείνοι που έχουν ταυτιστεί με μεταρρυθμιστικές απόπειρες στην Οθωμανική Αυτοκρατορία κατά την προ Τανζιμάτ περίοδο.⁸

Αν μπορέσει κανείς να αποφύγει τις προκαταλήψεις που χαρακτηρίζουν συνήθως την ελληνική –και όχι μόνο– ανάγνωση της ιστορίας του οθωμανικού κράτους, δεν μπορεί παρά να διαπιστώσει ότι η δυναμική των μετασχηματισμών που οδηγούν στον ελληνικό Πόλεμο της Ανεξαρτησίας προέρχεται από το ίδιο το οθωμανικό κράτος, που επιδιώκει να εξασφαλίσει περισσότερους πόρους και στο πλαίσιο αυτό θέτει σε ενέργεια διοικητικές και πολιτικές μεταρρυθμίσεις, αναδιατάσσοντας τους συσχετισμούς δυνάμεων στην πολιτική διοίκηση της Αυτοκρατορίας.

Πολύ συχνά, η δυναμική αυτή έχει ταυτιστεί με την παρακμή των Οθωμανών, ωστόσο δε νομίζω πως έχουμε να κάνουμε με τίποτα περισσότερο και τίποτα λιγότερο από μια προσαρμογή των οθωμανικών κρατικών μηχανισμών στους νέους διεθνείς συσχετισμούς δυνάμεων. Και αν η ανάδειξη διαφόρων αυτόνομων ηγεμόνων στον χώρο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (ο Μεχμέτ Αλή της Αιγύπτου, ο Αλή Πασάς στην Ήπειρο και

6. Βλ. Σπ. Τρικούπης, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης*, τόμος Α', Αθήνα 1888 (αναστατική επανέκδοση του Ιδρύματος της Βουλής των Ελλήνων), 1.

7. Η αδυναμία αυτή ισχύει και για την πιο πρόσφατη προσέγγιση για την ιστορία της Επανάστασης από τον Π. Πιζάνια, *Η Ελληνική Επανάσταση, 1821-1830*, Αθήνα 2021.

8. St. J. Shaw, *Between old and new: The Ottoman Empire under Sultan Selim III, 1789-1807*, Κέμπριτζ Μασσαχουσέττης 1971.

στην Αλβανία ή ο Πασβάντογλου στο Βιδίνι) θεωρείται στοιχείο αποσύνθεσής της, σπανίως λαμβάνεται υπόψη ότι η Αυτοκρατορία, δύσκολα ή εύκολα, μπόρεσε να αντιμετωπίσει τους περισσότερους εξ αυτών. Επίσης, παραβλέπεται κάτι που ίσως να ανοίγει ενδιαφέρουσες προοπτικές στη μελέτη της Επανάστασης: ότι δηλαδή η διαδικασία στην οποία εντάσσεται και ο ελληνικός Πόλεμος της Ανεξαρτησίας αποτελεί μια προσπάθεια των τοπικών ελίτ να χειραφετηθούν από το κέντρο.⁹ Τέλος, δε θα πρέπει να λησμονούμε ότι η Οθωμανική Αυτοκρατορία χάθηκε μαζί με τις υπόλοιπες αυτοκρατορίες, δηλαδή με τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και όχι νωρίτερα.

Στο πλαίσιο των μετασχηματισμών αυτών, το Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης διαδραματίζει πρωτεύοντα ρόλο, καθώς πετυχαίνει να μεταβληθεί και να επιβληθεί στους ορθόδοξους πληθυσμούς ως θεμελιώδης μηχανισμός της πολιτικής κυριαρχίας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Πρόκειται για έναν μηχανισμό ο οποίος κατά τη διάρκεια του 18ου αιώνα καταφέρνει να επεκταθεί γεωγραφικά, υποτάσσοντας και απορροφώντας τις αρχιεπισκοπές του Ιπεκίου και της Αχρίδας, αποκτώντας έτσι το μονοπώλιο της εκκλησιαστικής δικαιοδοσίας στους ορθόδοξους πληθυσμούς της Αυτοκρατορίας, καθώς ουσιαστικά ήταν σε θέση να ελέγχει και τα υπόλοιπα πρεσβυγενή πατριαρχεία, όπως των Ιεροσολύμων, της Αλεξανδρείας και της Αντιοχείας. Τα τελευταία, αν και ισότιμα με το Οικουμενικό Πατριαρχείο, βρίσκονταν οικονομικά εξαρτημένα από αυτό, εφόσον το ποίμνιό τους ήταν αριθμητικά μικρό.

Παράλληλα με τη διεύρυνση της γεωγραφικής του εμβέλειας, το Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης βλέπει να αυξάνονται και οι δικαστικές δικαιοδοσίες του. Ενώ αρχικά η αρμοδιότητα της Εκκλησίας περιοριζόταν σε ζητήματα κανονικού δικαίου, προοδευτικά οι δικαστικές της αρμοδιότητες επεκτάθηκαν με τρόπο τέτοιο ώστε να συμπεριλάβουν και θέματα ιδιωτικού δικαίου, κυρίως ζητήματα περιουσιακών σχέσεων και συναλλαγών. Όπως υποστηρίζει ένας εξαιρετικός γνώστης της ιστορίας του δικαίου, ο Κωνσταντίνος Πιτσάκης, ο 18ος αιώνας «οδήγησε σε μια

9. O H. Şükrü İıcak, *A radical rethinking of empire: Ottoman state and society during the Greek War of Independence (1821-1826)*, διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Χάρβαρντ, Κέιμπριτζ Μασσαχουσέττης 2011, υποστηρίζει την άποψη ότι, κατά τη δεκαετία που προηγήθηκε της Ελληνικής Επανάστασης, η Οθωμανική Αυτοκρατορία αποδύθηκε σε έναν αγώνα για την «απο-αγιανοποίηση» της (de-ayanization), δηλαδή για την εξόντωση των ελίτ της περιφέρειας, οι οποίες αντέδρασαν και σε ορισμένες περιπτώσεις ξεσηκώθηκαν.

σχεδόν αδιαμφισβήτητη δικαιοδοσία της Εκκλησίας στις ιδιωτικές υποθέσεις».¹⁰

Τέλος, η διεύρυνση της δικαστικής δικαιοδοσίας του Πατριαρχείου θα βρει το αντίστοιχό της και στην τάση προς ομογενοποίηση του δικαίου. Τα νομικά εγχειρίδια και βοηθήματα των πρώτων αιώνων της οθωμανικής κυριαρχίας έδωσαν σταδιακά τη θέση τους σε έναν νομικό κώδικα που ήταν σε θέση να ανταποκριθεί στις απαιτήσεις των καιρών και στα προβλήματα που είχαν να αντιμετωπίσουν οι δικαστικές αρχές της Εκκλησίας. Πρόκειται για την *Εξάβιβλο* του Κωνσταντίνου Αρμενόπουλου, νομοφύλακα και κριτή της Θεσσαλονίκης κατά τον 14ο αιώνα, η μετάφραση και η έκδοση του οποίου από το τυπογραφείο του Νικολάου Γλυκύ στη Βενετία το 1744, σε δημώδη γλώσσα, συνέβαλε στην εξαιρετικά μεγάλη απήχησή του στις περιοχές που βρίσκονταν υπό τον έλεγχο του Πατριαρχείου.¹¹

Η διεύρυνση, γεωγραφική και δικαστική, των αρμοδιοτήτων του Πατριαρχείου δεν είναι άσχετη με τον προοδευτικό μετασχηματισμό του ίδιου του πατριαρχικού θεσμού: η προσωπική του διάσταση συρρικνώνεται και τείνει να μετατραπεί σε συλλογικό θεσμό. Από το 1714 και μέχρι τα μέσα του 19ου αιώνα, το πατριαρχικό αξίωμα εκχωρείται πλέον ως ισόβια εκμίσθωση σουλτανικών εισοδημάτων, επομένως αναγνωρίζεται κατ' αρχάς ο ισόβιος χαρακτήρας του και για πρώτη φορά οι Οθωμανοί του αποδίδουν συλλογικό χαρακτήρα.¹² Η διαδικασία θεσμοποίησης της πατριαρχικής εξουσίας, ωστόσο, είναι μακρόχρονη και φτάνει στο αποκορύφωμά της το 1763, όταν η Σύνοδος αναγνωρίζεται ως όργανο συνδιοίκησης στις υποθέσεις του Πατριαρχείου, θέτοντας έτσι τέλος στην πατριαρχική μονοκρατορία.¹³

Τελικά, το πατριαρχικό χρέος και η εξυπηρέτησή του θα παίξει καταλυτικό ρόλο στις εξελίξεις του πατριαρχικού θεσμού. Οι δε χριστιανοί –αν και όχι μόνο– άρχοντες οι οποίοι αναλαμβάνουν να ανταποκριθούν στις υποχρεώσεις του Πατριάρχη, αναλαμβάνουν σε αντάλλαγμα να διαχειρίζονται και να επωφελούνται από τα εισοδήματα του Πατριαρχ-

10. Κ. Πιτσάκης, *Δίκαιο*, στο *Ιστορία των Ελλήνων*, τ. 8: Ο Ελληνισμός υπό ξένη κυριαρχία, 1453-1821, Αθήνα (εκδόσεις Δομή) χ.χ., 201.

11. Κ. Πιτσάκης, *Εισαγωγή*, στο Κωνσταντίνου Αρμενόπουλου, *Πρόχειρον Νόμων ή Εξάβιβλος*, επιμ. Κ. Γ. Πιτσάκης, Αθήνα 1971, πθ' κ.ε.

12. Στο ίδιο, 295-298.

13. Για τα θέματα του Πατριαρχείου, βλ. αναλυτικά Π. Κονόρτας, *Οθωμανικές θεωρήσεις για το Οικουμενικό Πατριαρχείο, 17ος - αρχές 20ού αιώνα*, Αθήνα 1988.

χείου. Την καλύτερη περιγραφή αυτής της κατάστασης μας τη δίνει ο Κωνσταντίνος Κούμας:

Οι ηγεμόνες διά των εφόρων τους και ο Μέγας διερμηνεύς έγειναν προστάται ήγουν (το αληθέστερον) σφετερισταί των εκκλησιαστικών δικαίων· αι επαρχίαι εδίδοντο με το μέσον των εις τους όσους τους επλήθροναν περισσότερα· οι Πατριάρχαι ηλλάσσοντο κατά την αρεσκείαν των και κατ' ολίγον, επειδή ο Πατριάρχης είχε την άδειαν να αναφέρη τα των υπηκόων εις την Κυβέρνησιν, αυτοί ανελάμβαναν πολλά χριστιανικά κοινά των επαρχιών, και διά του Πατριάρχου φροντίζοντες τας υποθέσεις των, απελάμβανον αμοιβήν της φροντίδας των ποσότητας πολλάς χρημάτων.¹⁴

Με βάση τα όσα βλέπουμε, δεν είναι συμπτωματικό το ότι η έννοια του μιλλετιού (οθωμανικά τουρκικά *millet*) κάνει την εμφάνισή της στα τέλη του 18ου αιώνα, παρά το γεγονός ότι η επίσημη θεσμοθέτηση του μιλλετιού από την Οθωμανική Αυτοκρατορία πραγματοποιήθηκε μόνο περί τα μέσα του 19ου αιώνα. Στην πραγματικότητα, η συγκρότηση του θεσμού των μιλλετιών ολοκληρώνεται σε αυτά ακριβώς τα χρόνια.¹⁵

Το Πατριαρχείο, λοιπόν, στις απαρχές του 19ου αιώνα αποτελεί έναν κεντρικό διοικητικό μηχανισμό που καλύπτει τους ορθόδοξους πληθυσμούς τόσο γεωγραφικά όσο και με την ικανότητα διείσδυσής του στις τοπικές κοινωνίες. Η διοίκησή του από ομάδες κοσμικών, με εξέχοντες χωρίς αμφιβολία τους Φαναριώτες, εντείνει την αίσθηση της ύπαρξης μιας κεντρικής χριστιανικής κρατικής εξουσίας μέσα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και παράλληλα σε ακόμη πιο μεγάλο βαθμό διευρύνει τις πολιτικές φιλοδοξίες των ομάδων που κυβερνούν το Πατριαρχείο.

14. Κ. Κούμας, *Ιστορία των ανθρωπίνων πράξεων*, τ. ΙΒ', Βιέννη 1832, 534. Βλ. επίσης και τις παρατηρήσεις του Μ. Ι. Γεδεών, *Ιστορία των του Χριστού πενήτων 1453-1911*, τ. Α', Αθήνα 2010, 125 κ.ε.

15. Ο όρος *millet* κατά τους πρώτους αιώνες της κατάκτησης διατηρεί διαφορετικό περιεχόμενο από εκείνο που του αποδίδεται αργότερα και δεν εκφράζει σε καμία περίπτωση την ύπαρξη θρησκευτικών κοινοτήτων με κεντρική εξουσία, στην κορυφή των οποίων βρίσκονται οι θρησκευτικοί ηγέτες των επιμέρους δογμάτων ή θρησκειών που έχουν ως έδρα την Πόλη. Βλ. Β. Braude, *Community and conflict in the economy of Ottoman Balkans, 1500-1650*, διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Χάρβαρντ, Κέιμπριτζ Μασσαχουσέττης 1977, ειδικά το τρίτο κεφάλαιο· βλ. επίσης του ιδίου, «Foundation Myths of the Millet System», στο Β. Braude και Β. Lewis (επιμ.), *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, τ. Α', Νέα Υόρκη 1982, 69-88.

Η επέκταση των πατριαρχικών μηχανισμών στηρίχθηκε στην ομάδα εκείνη των ορθοδόξων που είναι γνωστή με το όνομα Φαναριώτες. Συνάμα, όμως, αυτοί ήταν που επωφελήθηκαν από την ενίσχυση της Εκκλησίας. Ενταγμένοι στους πολιτικούς οίκους της Αυτοκρατορίας,¹⁶ μπορούσαν με βάση τα νέα συστήματα διοίκησής της να αναλάβουν υψηλά αξιώματα, να εξαγοράσουν την ηγεμονία των παραδουνάβιων περιοχών και να διεκδικήσουν τη μετατροπή τους σε αρχοντολόι των Ρωμιών, τους οποίους μπορούσαν να εξουσιάζουν και να εκμεταλλεύονται, σε μεγάλο βαθμό μέσω των εκκλησιαστικών μηχανισμών, αλλά και απευθείας από τη θέση τους στην οθωμανική διοίκηση. Διότι, πριν από οτιδήποτε άλλο, οι Φαναριώτες είναι μέλη της οθωμανικής διοικητικής ελίτ και χάρη στην ιδιότητά τους αυτή αντλούν όλη την ισχύ τους.¹⁷

Διαμορφώνονται, επομένως, διοικητικοί μηχανισμοί στην Αυτοκρατορία που αφορούν ειδικά, αν και όχι αποκλειστικά, τους ορθόδοξους πληθυσμούς, ή, με άλλα λόγια, μια ρωμαίικη πολιτεία, ασφαλώς υποταγμένη στον κυρίαρχο Οθωμανό, αλλά συνάμα και μια πολιτεία που έχει απόλυτη συνείδηση της θέσης της, τουλάχιστον όταν τη βλέπει κανείς από ψηλά. Σε όρους θεωρίας επαναστάσεων, εδώ έχουμε να κάνουμε με τη διαμόρφωση μιας επαναστατικής κατάστασης.¹⁸

Πλάι σε αυτήν, και για τους ίδιους λόγους, θα ενισχύσουν τη θέση τους οι τοπικές ελίτ, οι προουχοντικές δηλαδή ομάδες, οι οποίες είναι επίσης απαραίτητες για τη διοίκηση των χριστιανικών πληθυσμών. Πρόκειται για μια διαδικασία που έχει και αυτή την αφετηρία της κατά τον 17ο αιώνα και αποτελεί εκδοχή της διαδικασίας μετασχηματισμού της Αυτοκρατορίας: νέες ιεραρχίες παγιώνονται, και οι τοπικές ελίτ, μουσουλμανικές ή μη, αναλαμβάνουν να διοικήσουν τις επαρχίες της Αυτοκρα-

16. R. Abou-El-Haj, «The Ottoman and Pasha households 1683-1703: A preliminary report», *Journal of the American Oriental Society* 94/4 (1974), 438-447.

17. Για το θέμα αυτό μεταξύ άλλων, μπορεί να δει κανείς Δ. Γ. Αποστολόπουλος, *Η εμφάνιση της σχολής του φυσικού δικαίου στην «τουρκοκρατούμενη» ελληνική κοινωνία*, τ. Α': Η ανάγκη μιας νέας ιδεολογίας, Αθήνα 1980, τ. Β': Η πρώτη μετακένωση, Αθήνα 1983· του ιδίου, *Για τους Φαναριώτες. Δοκιμές ερμηνείας και μικρά αναλυτικά*, Αθήνα 2003· Chr. M. Philliou, *Worlds, old and new: Phanariot networks and the remaking of Ottoman governance in the first half of the nineteenth century*, διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Πρίνστον, Πρίνστον 2004· S. Zervos, *Recherches sur les Phanariotes et leur idéologie politique (1666-1821)*, διδακτορική διατριβή, EHESS, 2 τ., Παρίσι 1990.

18. Ch. Tilly, *Οι ευρωπαϊκές επαναστάσεις, 1492-1992*, Αθήνα 1998, 38 κ.ε.

τορίας στο πλαίσιο μιας διαρκούς αναδιαπραγμάτευσης των σχέσεων τους με την Πύλη.¹⁹

Με άλλα λόγια, το οθωμανικό κράτος ξεκινά τον 17ο αιώνα μια διαδικασία προκειμένου να αυξήσει τα έσοδά του και να ανταποκριθεί στις στρατιωτικές του ανάγκες, διαδικασία που προοδευτικά οδηγεί στην αλλαγή του τρόπου διακυβέρνησης των πληθυσμών.²⁰ Στη θέση των μουσουλμάνων στρατιωτικών, όπως είναι οι τιμαριούχοι, θα βρεθούν τώρα ντόπιοι πρόκριτοι (μουσουλμάνοι και χριστιανοί), μέσω των οποίων η Αυτοκρατορία διοικεί πλέον τους πληθυσμούς της. Στην πραγματικότητα, η Αυτοκρατορία ενσωματώνει στον διοικητικό μηχανισμό της τις ντόπιες προυχοντικές ομάδες, ανεξαρτήτως θρησκευματος, προκειμένου να αυξήσει τη διοικητική και δημοσιονομική αποτελεσματικότητά της. Και οι προυχοντικές ομάδες φροντίζουν να επωφεληθούν με κάθε τρόπο.²¹

Οι αντιθέσεις ανάμεσα στις διάφορες ομάδες είναι υπαρκτές, αλλά παράλληλα υπάρχουν μεταξύ τους και αμοιβαιότητες, χωρίς τις οποίες η δεδομένη κοινωνική συγκρότηση δεν μπορεί να υπάρξει. Η επέκταση των μηχανισμών ενοικίασης των φόρων φέρνει τις ομάδες αυτές πιο κοντά από οποτεδήποτε άλλοτε στην οθωμανική διοίκηση, αλλά δημιουργεί και έντονες αντιπαραθέσεις στο εσωτερικό τους.²²

Σε πάρα πολλές περιπτώσεις, στο πλαίσιο μιας μάλλον αφελούς προσέγγισης, η Ελληνική Επανάσταση εξηγείται ως προϊόν μιας οικονομικής ανόδου που με τη σειρά της φέρνει την ανάπτυξη μιας αστικής τάξης, που σε μια μαρξιστική ή νεο-μαρξίζουσα λογική οδηγεί κατευθείαν

19. Αναλυτικά για τη σημασία της φορολογίας στην άνοδο των τοπικών ηγεσιών, βλ. H. Inalcik, D. Quataert (επιμ.), *An economic and social history of the Ottoman Empire, 1300-1914*, Κέμπριτζ 1994, 661-663 και 714-715.

20. Για τις απαρχές αυτής της διαδικασίας, βλ. το εξαιρετικό βιβλίο της L.T. Darling, *Revenue-raising and legitimacy: Tax collection and finance administration in the Ottoman Empire, 1560-1660*, Λάιντεν 1996.

21. Για τους μετασχηματισμούς στο οθωμανικό κράτος, βλ. R. Abou-El-Haj, *Formation of the modern state: The Ottoman Empire sixteenth to eighteenth centuries*, Νέα Υόρκη 1991, αλλά και D. Quataert, *Η Οθωμανική αυτοκρατορία. Οι τελευταίοι αιώνες, 1700-1922*, Αθήνα 2006 (1η αμερικανική έκδοση 2000).

22. Αξίζει τον κόπο να συμβουλευθεί κανείς την εργασία της D. R. Khoury, *State and provincial society in the Ottoman Empire: Mosul 1540-1834*, Κέμπριτζ 2002, για να διαπιστώσει πως, ακόμη και σε ένα άλλο περιβάλλον από εκείνο των ελληνικών περιοχών, η υιοθέτηση του συστήματος της ενοικίασης των φόρων οδηγεί σε σύσφιξη των σχέσεων μεταξύ κεντρικής εξουσίας και επαρχιακών ελίτ, τη στιγμή που ο κεντρικός διοικητικός έλεγχος δείχνει να αποδυναμώνεται.

στην επαναστατική πράξη.²³ Σε άλλες περιπτώσεις προστίθεται μια λαμπρουσιανής έμπνευσης οικονομική κρίση που αποτελεί τον κινητήριο μοχλό της Επανάστασης.²⁴

Σε κάθε όμως περίπτωση δε θα πρέπει να μας διαφεύγει ότι οι μετασχηματισμοί που παρατηρούνται στην Οθωμανική Αυτοκρατορία πραγματοποιούνται σε ένα περιβάλλον –οικονομικό και κοινωνικό– το οποίο σε όλη τη διάρκεια της περιόδου που εξετάζεται εδώ παραμένει παραδοσιακό στη φύση του.²⁵ Ο όγκος των εμπορικών συναλλαγών μεγαλώνει χωρίς καμία αμφιβολία, οι γεωγραφικές συντεταγμένες αυτού του εμπορίου αλλάζουν, όπως επίσης αλλάζει και το θεσμικό πλαίσιο με την υπογραφή των διομολογήσεων, κυρίως εκείνων του 1740 που έχουν ως αποτέλεσμα τη μετατόπιση του κέντρου βάρους του γαλλικού εμπορίου προς τις δυτικές περιφέρειες της Αυτοκρατορίας. Το γεγονός αυτό επιδρά καταλυτικά στις αστικές ιεραρχίες της Αυτοκρατορίας με την άνοδο της σημασίας της Σμύρνης, ακόμη και εις βάρος της Κωνσταντινούπολης,²⁶ ενώ και η Θεσσαλονίκη μετατρέπεται σε κέντρο του εμπορίου των Βαλκανίων.

Οι διομολογήσεις, εξάλλου, του 1740 δημιουργούν τις δυνατότητες για την εμφάνιση της ομάδας των «μπερατλήδων» (*berathli*), οι οποίοι απολαμβάνουν προστασίας ανάλογης των Δυτικών υπηκόων. Δημιουργείται με τον τρόπο αυτό μια μη μουσουλμανική εμπορική ελίτ, η οποία, κατά τον Ethem Eldem, είχε πολύ περιορισμένους λόγους αλληλεγγύης με την Οθωμανική Αυτοκρατορία, αλλά και που συνάμα όφειλε τις προνομιακές συνθήκες ύπαρξης και ευημερίας της στους αυτοκρατορικούς θε-

23. Χαρακτηριστική είναι η προσέγγιση του Νίκου Σβορώνου, *Το εμπόριο της Θεσσαλονίκης τον 18ο αιώνα*, Αθήνα 1996 (1η γαλλική έκδοση 1956), που μετά από ενδελεχή όσο και εντυπωσιακή μελέτη των στατιστικών του εμπορίου της Θεσσαλονίκης περνάει σε έναν επίλογο όπου κάνει λόγο για τον αστικό χαρακτήρα της Ελληνικής Επανάστασης, χωρίς όμως και να υπάρχει κάποιος συνδετικός κρίκος ανάμεσα στο κύριο σώμα του βιβλίου και στα συμπεράσματα.

24. Βλ. π.χ. τα έργα του Βασίλη Κρεμμυδά, και ειδικά το πιο πρόσφατο, *Η Ελληνική Επανάσταση του 1821: Τεκμήρια, αναψηλαφήσεις, ερμηνείες*, Αθήνα 2016.

25. Για τα σχόλια που ακολουθούν, μπορεί κανείς να συμβουλευθεί τους Inalcik, Quataert (επιμ.), *An Economic and Social History*, αλλά και τον B. McGowan, *Economic life in Ottoman Europe: Taxation, trade and the struggle for land, 1600-1800*, Κέιμπριτζ και Παρίσι 1981.

26. Η ενίσχυση της θέσης της Σμύρνης εις βάρος κυρίως της Χίου παρατηρείται ήδη από τον 17ο αιώνα· βλ. Inalcik, Quataert (επιμ.), *An Economic and Social History*, 505-507 και 734-735. Πιο ειδικά, βλ. Ε. Φραγκάκη-Syrett, *Το εμπόριο της Σμύρνης τον 18ο αιώνα (1700-1820)*, Αθήνα 2010.

σμούς.²⁷ Παράλληλα, η συνθήκη του Πασάροβιτς το 1718 επέτρεψε τη δημιουργία νέων εμπορικών δρόμων, χερσαίων τη φορά αυτή, που διέσχιζαν τη λεκάνη του Δούναβη και νοτιότερα τις κοιλάδες του Βαρδάρη και του Μοράβα. Αυτοί οι εμπορικοί δρόμοι επέτρεψαν τη δημιουργία σημαντικών πληθυσμιακών συγκεντρώσεων στην Κεντρική Ευρώπη και διαμόρφωσαν τελικά την εικόνα του ορθόδοξου Βαλκάνιου εμπόρου.²⁸

Όλες αυτές οι πληροφορίες που πολύ συχνά εντυπωσιάζουν δεν πρέπει να μας παραπλανούν ως προς το μέγεθος των αλλαγών αλλά και τη φύση τους. Πρώτα απ' όλα, οι ποσότητες του εμπορίου εξακολουθούν να είναι μικρές και συνολικά κυμαίνονται στα ίδια επίπεδα με την προηγούμενη εκατονταετία. Αλλά και σε όρους «άνισης ανταλλαγής» δεν προκύπτει η δυτική κυριαρχία, καθώς η Αυτοκρατορία εξαγεί πρώτες ύλες, αλλά δεν εισάγει βιομηχανικά προϊόντα τα οποία στηρίζονται στις πρώτες ύλες που έχουν εξαχθεί.

Δύο ακόμη στοιχεία αυτής της διαδικασίας αλλαγών θα πρέπει να μνημονευθούν. Το πρώτο είναι η εμφάνιση του φαινομένου της πρωτοεκβιομηχάνισης –πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι τα Αμπελάκια, αλλά αφθονούν και άλλες αντίστοιχες περιπτώσεις–, που υπογραμμίζει τις πιέσεις, κυρίως δημογραφικές, που δέχεται το ορεινό κομμάτι αλλά και γενικότερα η ύπαιθρος των νοτίων Βαλκανίων, αλλά και τα αδιέξοδα στα οποία έχει οδηγηθεί η βιοτεχνία των πόλεων εξαιτίας της παρουσίας των γενιτσάρων.²⁹ Το δεύτερο είναι η άνοδος του «ελληνόκτητου» εμπορικού ναυτικού που θα κυριαρχήσει στο εμπόριο της Ανατολικής Μεσογείου και σταδιακά, από τις αρχές του 19ου αιώνα, και σε εκείνο της Μαύρης Θάλασσας.³⁰

Όλα αυτά τα στοιχεία μπορεί μεν να υπογραμμίζουν τη βελτίωση των

27. E. Eldem, *French trade in Istanbul in the eighteenth century*, Λάιντεν 1999, 281-283 και 289-291.

28. Α. Ιγγλέση, *Βορειοελλαδίτες έμποροι στο τέλος της Τουρκοκρατίας: Ο Σταύρος Ιωάννου*, Αθήνα 2004, 40 κ.ε.

29. S. Petmezas, «Patterns of protoindustrialization in the Ottoman Empire: The case of Eastern Thessaly, ca. 1750-1860», *The Journal of European Economic History* 19/3 (1990), 575-603. Πιο ειδικά για τα Αμπελάκια, βλ. Σπ. Ασδραχάς, «Παραδοσιακότητες και ανοίγματα: Η περίπτωση των Αμπελακίων της Θεσσαλίας», στο *Ελληνική κοινωνία και οικονομία (ΙΗ'-ΙΘ' αιώνες)*, Αθήνα 1982, 145-152.

30. Κ. Παπακωνσταντίνου, «Θαλάσσιες και χερσαίες μεταφορές και διακινούμενα φορτία τον 18ο αιώνα: Η συγκρότηση μεταφορικών συστημάτων στην Ανατολική Μεσόγειο», στο Τζ. Χαρλαύτη, Κ. Παπακωνσταντίνου (επιμ.), *Η ναυτιλία των Ελλήνων, 1760-1821*, Αθήνα 2013.

οικονομικών συνθηκών τουλάχιστον στο νότιο τμήμα της βαλκανικής χερσονήσου, που μας ενδιαφέρει εδώ, ασφαλώς όμως δεν μπορούν να στοιχειοθετήσουν δομικές αλλαγές στην οικονομία και την κοινωνία. Η αύξηση του πλούτου σε ορισμένα νησιά δε σηματοδοτεί απαραίτητως και οικονομικούς μετασχηματισμούς αστικού τύπου. Οι κοινωνίες της ελληνικής χερσονήσου εξακολουθούν να είναι μέχρι και στις αρχές του 19ου αιώνα – αλλά και ακόμη πιο μετά– παραδοσιακές κοινωνίες χωρικών. Ο Σπύρος Ασδραχάς επανειλημμένως έχει επιμείνει στο συγκεκριμένο σημείο.³¹ Με αυτά τα δεδομένα και τα εννοιολογικά εργαλεία που θα πρέπει να χρησιμοποιήσουμε, οφείλουν να ταιριάζουν στις κοινωνίες των χωρικών και όχι στην αστική πραγματικότητα, εάν θέλουμε να μην οδηγηθούμε σε εννοιολογικές τερατογενέσεις.

Οι νέες πραγματικότητες για τους ορθοδόξους δημιουργούν και νέες ανάγκες. Η παραγωγή εκπαιδευμένων ατόμων που να μπορούν να στελεχώσουν όλες τις υπηρεσίες της Εκκλησίας, σε κεντρικό ή τοπικό επίπεδο, των Φαναριωτών και των προυχόντων είναι μια πραγματικότητα που καθίσταται αμέσως εμφανής στον παρατηρητή. Οι απαρχές της ασφαλώς βρίσκονται γύρω στην πατριαρχία του Κύριλλου Λούκαρη, στις αρχές του 17ου αιώνα, αλλά οι αλλαγές επιταχύνονται προϊόντος του χρόνου, καθώς οι ανάγκες αυξάνονται. Θα λάβουν ακόμη μια ώθηση με την άνοδο των εμπορικών και άλλων ελίτ, που χρειάζονται και οι ίδιες τους εκπαιδευτικούς μηχανισμούς για την αναπαραγωγή τους.

Αυτοί ακριβώς οι εκπαιδευτικοί μηχανισμοί, όμως, οι οποίοι στηρίζονται και προάγονται από την Εκκλησία, είναι εκείνοι που δημιουργούν αμφισβητήσεις και εντάσεις. Οι μεταρρυθμιστικές τάσεις στην Εκκλησία –διότι στην πραγματικότητα ολόκληρη η εκπαιδευτική κίνηση του 18ου αιώνα δεν είναι τίποτα περισσότερο και τίποτα λιγότερο από ένα κίνημα για τη μεταρρύθμισή της αντίστοιχο με ένα φαινόμενο που μπορούμε να συναντήσουμε και στην Καθολική Εκκλησία– βρήκαν την πλήρη έκφρασή τους στους λογίους που φέρονται να ανήκουν στον χώρο των διαφωτιστών, παρά το γεγονός ότι ουδέποτε αμφισβήτησαν το εκκλησιαστικό περιβάλλον. Από αυτό το περιβάλλον, εξάλλου, οι περισσότεροι αποκτούσαν την υπόστασή τους, ως μοναχοί ή ιερείς.

Ωστόσο, η ίδια η εκπαιδευτική διαδικασία, έτσι όπως εξελίσσεται, οδηγεί προοδευτικά, και κυρίως μέσα από τις επιρροές που δέχεται από τη Δυτική Ευρώπη, στη διαμόρφωση μιας άλλης αντίληψης για το ποιόν

31. Βλ. ειδικά το κείμενό του «Η ελληνική οικονομία στον ΙΗ' αιώνα», στο Ασδραχάς, *Ελληνική κοινωνία και οικονομία*.

των ορθοδόξων. Οι Έλληνες κάνουν την εμφάνισή τους στη σκέψη και στον λόγο των Δυτικοευρωπαίων,³² γεγονός που σταδιακά θα δώσει τη δυνατότητα σε πολλούς Ρωμιούς να απεμπλακούν από το οικουμενικό σχήμα και να στραφούν σε μια εθνική αντίληψη του πεπρωμένου τους.

Κρίσιμο σημείο δεν ήταν η ποσοτική αύξηση των κοινών και των ελληνικών σχολείων, αλλά, όπως ευφυώς έχει δείξει ο Νίκος Σιγάλας,³³ η σύνδεση μεταξύ τους, σύνδεση που προσέφερε τη δυνατότητα ταύτισης της ρωμαϊκής πραγματικότητας με την ελληνική γενεαλογία. Είναι ακριβώς η σύνδεση η οποία διαμόρφωσε τις συνθήκες αντιπαράθεσης μεταξύ των μεταρρυθμιστών και των αντιπάλων τους, και ασφαλώς έθεσε τις εκπαιδευτικές βάσεις για τη συγκρότηση ενός εθνικού κινήματος. Η χρήση της καθομιλουμένης γλώσσας στην εκπαίδευση, η ιστορικότητα που προσέφερε η ελληνική παιδεία στα ρωμαίικα, οι παιδαγωγικές μέθοδοι, τέλος, αποκτούν μέσα από τη σύζευξη αυτή πολιτικό χαρακτήρα και αναιρούν τα μέχρι τότε εκπαιδευτικά δεδομένα.

Θα ήταν ωστόσο πρόωμο να γίνει λόγος για εθνικισμό. Στην πραγματικότητα, όλες οι αντιπαράθεσεις στο πλαίσιο της πολιτικής κοινότητας των ορθοδόξων είναι αντιπαράθεσεις ως προς το περιεχόμενο της διοίκησης της, σε τελική ανάλυση ως προς το περιεχόμενο της οθωμανικής πολιτικής πρακτικής. Διότι δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι ο Αδαμάντιος Κοραής, η εξέχουσα φυσιογνωμία του λεγόμενου Ελληνικού Διαφωτισμού, δεν πίστευε στην αναγκαιότητα μιας εξέγερσης, επειδή θεωρούσε πως οι Έλληνες δεν ήταν έτοιμοι για κάτι τέτοιο. Κατά τον ίδιο τρόπο ο Μιχαήλ Περδικάρης, που ασφαλώς δεν πρέσβευε τη χρήση της κοινής γλώσσας, με άλλους όρους οπωσδήποτε πίστευε ότι οι Έλληνες έπρεπε να παραμείνουν υπό τον οθωμανικό ζυγό.

Αυτό που βλέπουμε να αναδύεται σταδιακά δεν είναι τίποτα περισσότερο από μια εθνική ταυτότητα, το οποίο θα οδηγήσει σε ένα εθνικό κίνημα, το οποίο, με τη σειρά του, θα εκβάλει στον Πόλεμο της Ανεξαρτησίας με βάση τις επιλογές ορισμένων εκ των μελών του κινήματος.³⁴ Η

32. Ν. Γιακωβάκη, *Ευρώπη μέσω Ελλάδας: Μια καμπή στην ευρωπαϊκή αυτοσυνείδηση, 17ος - 18ος αιώνας*, Αθήνα 2006.

33. Ν. Σιγάλας, «Ιστοριογραφία και ιστορία των πρακτικών της γραφής: Ένα προοίμιο στην ιστορία του σχηματισμού της έννοιας ελληνισμός και στην παραγωγή της νεοελληνικής εθνικής ιστοριογραφίας», στο Π. Κιτρομηλίδης, Τρ. Σκλαβενίτης, *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833-2002: Πρακτικά 4^{ου} διεθνούς συνεδρίου ιστορίας*, τόμος Α', Αθήνα 2004, 103-148.

34. Σε όλο το κείμενο συμμερίζομαι και χρησιμοποιώ τις έννοιες που έχει προτείνει ο Μ. Hroch, *European nations: Explaining their formation*, Λονδίνο 2015.

χρήση όρων όπως έθνος και εθνικισμός νομίζω πως είναι πολύ πρώιμη και επειδή απουσιάζουν οι μηχανισμοί διάχυσης των ιδεών σε ευρύτερες μάζες αλλά και επειδή θα ήταν δύσκολο να ενταχθεί σε ένα τέτοιο σχήμα ολόκληρος ο 19ος αιώνας, με αποτέλεσμα το σχήμα μας να είναι κολοβό. Η μοναδική εξαίρεση είναι ασφαλώς ο Ρήγας και ο βαλκανικός ριζοσπαστισμός, αλλά ακριβώς ο Ρήγας και οι Βαλκάνιοι ριζοσπάστες είναι που, από τη φύση των απόψεων που πρεσβεύουν, απέχουν πολύ από κάποιον εθνικισμό ή πρωτοεθνικισμό, καθώς οι πολιτικές τους αντιλήψεις διατυπώνονται με όρους οικουμενικότητας.

Η κοινότητα των ορθοδόξων, ακόμη και στις αρχές του 19ου αιώνα, είναι μια κοινότητα που δεν αμφισβητεί την οθωμανική εξουσία, αλλά διαπραγματεύεται με αυτήν. Και πάλι ο Κωνσταντίνος Κούμας, ο σημαντικός εκπρόσωπος του μεταρρυθμιστικού ρεύματος, βεβαιώνει το 1832:

Το ελληνικόν έθνος, με όλας τας δυστυχίας, τας οποίας υπέφερνε από τον κύριόν του, έμενε πάντοτε ήσυχον, και απέδιδε την παρούσαν του τύχην εις τας ανερμήνευτους βουλάς της θείας πρόνοιαν. [...] Ουδέ ίχνος επαναστατικής εννοίας δεν ευρίσκετο εις καμμίαν φρόνιμη κεφαλήν. Οι φρόνιμοι μάλιστα κατέκριναν τους αιτίους της τραγικής σκηνης, ήτις επαραστάθη εις Πελοπόννησον κατά το 1769 έτος. [...] Ήσαν και πολλοί θρησκευτικοί, οίτινες εκ ζήλου εκκλησιαστικού εδίδασκαν, ότι η θεία πρόνοια μας υπέβαλεν εις το οθωμανικόν σκήπτρον διά να μας φυλάξη δι' αυτού από τας αιρέσεις και από την εις χριστιανικάς τινάς χώρας εμφιλοχωρήσασαν αδιαφορίαν περί τα θεία.³⁵

Οι εσωτερικές αντιθέσεις υπάρχουν και θα ήταν παράδοξο να μην υφίστανται. Συνάμα, όμως, αυτές οι αντιθέσεις διευκολύνουν στην αποσαφήνιση των πολιτικών επιλογών. Από τη μία πλευρά βρίσκονται εκείνοι που πιστεύουν στο τρέχον πολιτικό καθεστώς καθώς είναι οι ευνοούμενοί του, υποστηρίζοντας πως υπάρχει η δυνατότητα μιας οικονομικής και κοινωνικής ανόδου για τους Ρωμιούς, από την άλλη βρίσκονται εκείνοι που αντιμετωπίζουν τους Οθωμανούς στην οπτική του δεσποτισμού και της βαρβαρότητας, μα και που συνάμα πιστεύουν ότι η στιγμή δεν είναι ώριμη για μίαν αλλαγή, ή ότι η αλλαγή αυτή θα πρέπει να ακολουθήσει την εκπαιδευτική κάθαρση του γένους.

Την ανατροπή σε μεγάλο βαθμό φέρνουν οι νέες πραγματικότητες που διαμορφώνονται στον χώρο των διεθνών σχέσεων.³⁶ Η Ρωσία, αμφι-

35. Κούμας, *Ιστορία*, τ. 12, 599-600.

36. Για το ζήτημα αυτό, νομίζω πως εξακολουθεί να διατηρεί τη σημασία του

σβητώντας την οθωμανική ακεραιότητα, προσεταιριζόμενη ή επιδιώκοντας να προσεταιριστεί τις πολιτικές, θρησκευτικές αλλά και εμπορικές ελίτ των Ρωμιών, είναι σε θέση να ασκήσει επιρροές που αρχικά φάνταζαν αδιανόητες. Αν παλαιότερα ο Αναστάσιος Γόρδιος, διακεκριμένος εκπρόσωπος του κυκλώματος Λούκαρη-Κορυδαλέα, είχε πιστέψει ότι οι ερμηνείες της Αποκάλυψης που προσδιόριζαν την απελευθέρωση των Ρωμιών από τους αλλόπιστους ήταν λανθασμένες και ότι το γένος θα παρέμενε εσαεί υπό τους μουσουλμάνους, η ρωσική παρουσία και επιρροή ήταν πλέον σε θέση να υποδείξει ότι τα πράγματα μπορεί να μην ήταν και έτσι. Τα Ορλωφικά, ωστόσο, έδειξαν τα όρια αλλά και τους μηχανισμούς της δυνητικής ανατροπής. Είναι ορισμένες πολιτικές ελίτ, τοπικού χαρακτήρα κυρίως, που θα επιδιώξουν να βρουν πλεονεκτικότερη θέση σε ένα καθεστώς απαλλαγμένο από τον κυρίαρχο μουσουλμάνο. Οι ελίτ της κεντρικής εξουσίας θα πολεμήσουν αυτές τις αλλαγές, αλλαγές που το δίχως άλλο μείωναν το κύρος, τη θέση τους και οπωσδήποτε τα εισοδήματά τους.

Οι επιρροές, ωστόσο, δεν ήταν μόνο ρωσικές και δεν αφορούσαν αποκλειστικά τις τοπικές ελίτ. Δεν είναι τυχαίο ότι στους κόλπους των Ρωμιών της Πόλης, φαναριώτικους και εκκλησιαστικούς, θα διαμορφώνονταν δύο κόμματα, το ρωσικό και το γαλλικό, ενώ μικρότερη επιρροή είχαν όσοι βρίσκονταν κοντά στην Αγγλία. Η λύση θα ερχόταν από έξω, γι' αυτό δεν υπήρχε καμιά αμφιβολία, αλλά οι ξένες επιρροές μπορούσαν να επιδράσουν και στις πολιτικές εξελίξεις της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Οι Φαναριώτες, για παράδειγμα, ανάλογα με τη θέση τους και τις πολιτικές επιλογές τους, μπορούσαν να ελπίζουν σε μια δική τους αυτόνομη ηγεμονία υπό την υποστήριξη μίας εκ των Μεγάλων Δυνάμεων.³⁷ Η άφιξη των Γάλλων κοντά στα εδάφη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας καθιστούσε την προοπτική αυτή όλο και πιο γοητευτική για τους Ρωμιούς,³⁸ και η ίδρυση της Επτανήσου Πολιτείας, του πρώτου ανεξάρτητου κρατικού πολιτικού μορφώματος με ελληνικό χαρακτήρα, ακόμη περισσότερο. Ωστόσο, από

το βιβλίο του M. S. Anderson, *The Eastern Question 1774-1923: A study in international relations*, Λονδίνο 1968.

37. Η καλύτερη εργασία για το ζήτημα των διεθνών σχέσεων και της Επανάστασης νομίζω πως ανήκει στον Σ. Ριζά, *Οι Μεγάλες Δυνάμεις και η Επανάσταση: Από το Λάιμπαχ στο Ναβαρίνο*, Αθήνα 2021.

38. Σχετικά, βλ. την εξαιρετική εργασία του Δ. Α. Αρβανιτάκη, *Η Αγωγή του Πολίτη: Η γαλλική παρουσία στο Ιόνιο (1797-1799) και το έθνος των Ελλήνων*, Ηράκλειο 2020.

το σημείο αυτό μέχρι την έναρξη του πολέμου για την ανεξαρτησία η απόσταση ήταν μεγάλη. Την απόσταση αυτή γεφύρωσε η Φιλική Εταιρεία.

* * *

Συνήθως επιδιώκουμε να κατανοήσουμε τον Αγώνα της Ανεξαρτησίας ως νομοτελειακή κατάληξη των μετασχηματισμών που προηγήθηκαν στο οθωμανικό κράτος, ως προϊόν δηλαδή της οικονομικής, πολιτικής και διανοητικής ανόδου των ορθόδοξων πληθυσμών που ανήκαν στο Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης. Και αντιστοίχως, η άνοδος αυτή συναρτάται με την «παρακμή» της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Τα σχήματα που υποβόσκουν σε αυτές τις περιπτώσεις είναι μηχανιστικά και ελάχιστα ταιριάζουν στα εμπειρικά δεδομένα που διαθέτουμε.

Ο Πόλεμος της Ανεξαρτησίας δεν ξέσπασε ούτε αυθόρμητα ούτε αιφνιδιαστικά. Υπήρξε προϊόν πολύχρονης προετοιμασίας και συγκεκριμένων στοχεύσεων, ανεξαρτήτως του γεγονότος ότι τα σχέδια αυτά δεν καρποφόρησαν ή τουλάχιστον δεν ευοδώθηκαν έτσι όπως τα είχαν συλλάβει οι εμπνευστές τους. Η συγκρότηση της Φιλικής Εταιρείας, ο τρόπος με τον οποίο διείσδυσε ή απέτυχε να διεισδύσει στις κοινωνικές ομάδες που είχαν την εξουσία και οι οποίες θα μπορούσαν να ηγηθούν στον πόλεμο δεν μπορεί να μη ληφθεί υπόψη όταν προσπαθούμε να κατανοήσουμε το φαινόμενο.³⁹

Στη Φιλική Εταιρεία, λοιπόν, δε συμμετείχαν ούτε οι μεγάλοι έμποροι, ούτε οι μεγάλοι ιεράρχες, ούτε οι μεγάλοι μεταρρυθμιστές λόγιοι, ούτε ακόμη οι μεγάλες οικογένειες Φαναριωτών. Καμία από τις ομάδες εκείνες που ασκούσαν την οικονομική, κοινωνική και πολιτική εξουσία επί των ορθόδοξων χριστιανικών πληθυσμών δεν πήρε μέρος στην οργάνωση του πολέμου, με εξαίρεση κάποια μέλη τους, τα οποία στις περισσότερες περιπτώσεις ήταν περιθωριοποιημένα ή ήσσονος σημασίας. Η οικογένεια Υψηλάντη ή ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος ο Φιραρής, ή ακόμη ο νεότερος Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος και ο Θεόδωρος Νέγρης σίγουρα δεν αντιπροσωπεύουν τη φαναριώτικη αριστοκρατία η οποία είχε την εξουσία την εποχή που ξεκίνησε ο πόλεμος. Αντιθέτως, ανήκαν στις οικογένειες που είχαν χάσει την επαφή τους με την εξουσία.⁴⁰ Κατ'

39. Ακόμη και σήμερα, παραμένει αξεπέραστη η εργασία του G. D. Frangos, *The Filike Etaireia, 1814-1821: A social and historical analysis*, διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Κολούμπια, Νέα Υόρκη 1971.

40. Β. Σφυρόερας, «Ο κανουνναμές του 1819 για την εκλογή Φαναριωτών στις ηγεμονίες και στη δραγομανία», *Ερανιστής* 11 (1974), 568-575.

αναλογία, και οι εκπρόσωποι του κλήρου που συμμετείχαν στην Εταιρεία ανήκαν σε τοπικής εμβέλειας ομάδες, ενώ ίσως οι πιο εντυπωσιακά απόντες ήταν οι λόγιοι και οι μεγαλέμποροι.⁴¹

Αν λοιπόν ο Πόλεμος της Ανεξαρτησίας είναι αδύνατον να κατανοηθεί έξω από τους μετασχηματισμούς της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, κατά τον ίδιο τρόπο είναι αδύνατον να τον κατανοήσουμε ως κάτι διαφορετικό από ένα φαινόμενο κατεξοχήν πολιτικού χαρακτήρα. Ο οικονομισμός δεν είναι σε θέση να στηρίξει ικανοποιητικά κάποιο ερμηνευτικό σχήμα.

Στην οργάνωση του πολέμου φαίνεται ότι συμμετείχαν οι δυσαρεστημένοι ή εκτοπισμένοι των κοινωνικών ομάδων που βρίσκονταν στην εξουσία, με εξαίρεση τους Πελοποννησίους και ορισμένους νησιώτες προκρίτους, οι οποίοι ωστόσο από την πλευρά τους βρίσκονταν ή βρέθηκαν υπό πίεση από τους μουσουλμάνους στα χρόνια της οργάνωσης της Φιλικής Εταιρείας. Από τους ενόπλους, και πάλι δε φαίνεται να συμμετείχαν παρά εκείνοι που βρίσκονταν περιθωριοποιημένοι ή υπό πίεση. Ίσως λοιπόν θα ήταν δόκιμο να υιοθετήσουμε την έννοια των «περιθωριακών ελίτ», που πολύ συχνά έχει χρησιμοποιηθεί από τη διεθνή βιβλιογραφία των επαναστάσεων για να εννοιολογήσει ένα κοινωνικό φαινόμενο που βρίσκεται στις ρίζες των επαναστατικών κινημάτων.⁴²

Με άλλα λόγια, η προετοιμασία του Αγώνα δεν παραπέμπει σε μαζική συμμετοχή, ούτε ακόμη σε πρωτοβουλίες κοινωνικών ομάδων που συμμετείχαν στη διαχείριση της οθωμανικής εξουσίας. Και είναι εύλογο κάτι τέτοιο, καθώς οι ομάδες αυτές δεν είχαν λόγο να κινητοποιηθούν εναντίον ενός καθεστώτος που αναδείκνυε την ισχύ τους και στήριζε τα συμφέροντά τους. Αντιθέτως, η Φιλική Εταιρεία υπήρξε μια περιορισμένων διαστάσεων πρωτοβουλία, που μπόρεσε να δημιουργήσει τις συνθήκες για έναν πόλεμο κατά των Οθωμανών και να εκβιάσει την έναρξή του. Το γεγονός ότι σχεδόν αμέσως ο πόλεμος αυτός περιορίστηκε στα εδάφη όπου οι χριστιανικές ηγεσίες είχαν διαμορφώσει πλήρεις συνθήκες συμμετοχής στην εξουσία από κοινού με τους μουσουλμάνους του τύπου, στην Πελοπόννησο και στα νησιά δηλαδή, είναι μάλλον λογικό και εξηγεί και τα υψηλά ποσοστά συμμετοχής των προουχοντικών ομάδων αυτών των περιοχών στη Φιλική Εταιρεία. Εξάλλου, φαίνεται πως

41. Οι παρατηρήσεις αυτές στηρίζονται στη μελέτη του Frangos, *The Filike Etaireia*.

42. Βλ. J. A. Goldstone, *Revolution and rebellion in the early modern world*, Λος Άντζελες και Λονδίνο 1991, 308, 329, 429 και 481 κ.ε.

πρόκειται για περιοχές στις οποίες οι χριστιανικές ελίτ δέχονταν ισχυρές πιέσεις από τους Οθωμανούς κυρίαρχους.

Ωστόσο ο Πόλεμος της Ανεξαρτησίας, αν και ευοδώθηκε τελικά και οδήγησε στην αναγνώριση ενός ελληνικού κράτους, από την ίδια του την εξέλιξη δεν μπόρεσε να ικανοποιήσει όσους πρωτοστάτησαν σε αυτόν. Οι αντιπαραθέσεις των προουχοντικών ομάδων, προκειμένου ορισμένες από αυτές να επιβληθούν ως κεντρική εξουσία στο κράτος που γεννιόταν, οδήγούσε σε καταστροφικά αποτελέσματα και αναιρούσε τελικά όλη την προσπάθεια στη δημιουργία αυτού του κράτους, καθώς καμία παράταξη δεν ήταν σε θέση να επιβληθεί οριστικά και αμετάκλητα στην άλλη. Προέκυψε λοιπόν η ανάγκη ενός εξωτερικού μεσολαβητή.

Η οργάνωση του ελληνικού κράτους ανατέθηκε τελικά σε χέρια ξένα από εκείνα που προσέβλεπαν στην εξουσία και είχαν αγωνιστεί για να την αποκτήσουν. Έτσι κι αλλιώς, η ίδρυση του ελληνικού κράτους υπήρξε δημιούργημα των Μεγάλων Δυνάμεων, που αναζητούσαν τις δικές τους ισορροπίες στο πλαίσιο της Παλινόρθωσης και οι οποίες, εξ αρχής, είχαν καταστήσει φανερό ότι δε θα άφηναν τον έλεγχο του κράτους να ξεφύγει από τα χέρια τους. Επόμενο ήταν οι προουχοντικές ομάδες να συνεχίσουν να αγωνίζονται για ό,τι θεωρούσαν πως δικαιωματικά τους ανήκε. Επρόκειτο για έναν αγώνα ο οποίος δε φαίνεται να ολοκληρώνεται παρά μόνο το 1862, με την πτώση του Όθωνα, ή, με μια άλλη οπτική, το 1875, οπότε, με την υιοθέτηση της αρχής της δεδηλωμένης, το πολιτικό παιχνίδι περνά στον απόλυτο έλεγχο των πολιτικών ελίτ.

* * *

Ο Charles Tilly, στην από κάθε άποψη εντυπωσιακή μελέτη του για τις ευρωπαϊκές επαναστάσεις, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι δεν είναι δυνατόν να διαμορφώσουμε μια θεωρία των επαναστάσεων.⁴³ Το καλύτερο που ίσως θα μπορούσαμε να πετύχουμε είναι μια τυπολογία τους, που ασφαλώς δε θα στερούνταν ευρετικής σημασίας. Σχετικές προσπά-

43. Tilly, *Οι ευρωπαϊκές επαναστάσεις*. Για τους τρόπους ανάλυσης των επαναστάσεων από τις κοινωνικές επιστήμες, βλ. J. A. Goldstone, «Theories of Revolution: The third generation», *World Politics* 32/3 (1980), 425-453· A. Seegers, «Theories of Revolution: The third generation after the eighties», *Politikon: South African Journal of Political Studies* 19/2 (1992), 5-28· J. Allinson, «A fifth generation of revolution theory?», *Journal of Historical Sociology* 32/1 (2019), 1-10· C. Beck, D. P. Ritter, «Thinking beyond generations: On the future of revolution theory», *Journal of Historical Sociology* 34/1, 2021.

θεις έχουν καταβάλει πολλοί ιστορικοί, ιστορικοί κοινωνιολόγοι, κοινωνιολόγοι, πολιτικοί επιστήμονες, κτλ. Σήμερα υπάρχει πλουσιότερη βιβλιογραφία για τα θέματα αυτά την οποία οι Έλληνες ειδικοί περί την Επανάσταση έχουν αγνοήσει, πιστεύοντας ότι μπορούν να κάνουν λόγο για το φαινόμενο χωρίς να λαμβάνουν υπόψη τα αντίστοιχα διεθνή παραδείγματα και την αξιοποίησή τους.⁴⁴ Δεν είναι, επομένως, τυχαίο πολλοί Έλληνες ιστορικοί και μη να επιδιώκουν να μιλήσουν για τον Πόλεμο της Ανεξαρτησίας εμμένοντας σε σχήματα που έχουν από πολλού εγκαταλειφθεί διεθνώς, τονίζοντας έτσι τη φτώχεια του πεδίου και την αδυναμία της ελληνικής ιστοριογραφίας να παρακολουθήσει τις διεθνείς εξελίξεις.

Παρά το γεγονός ότι διαθέτουμε πλέον σημαντικό αριθμό καλών οθωμανολόγων, αλλά και ότι πολλά έργα Τούρκων αλλά και άλλων ιστορικών για την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας είναι πλέον προσβάσιμα στα αγγλικά ή σε άλλες δυτικές γλώσσες, η άγνοιά μας για πολλά ζητήματα της προεπαναστατικής Ελλάδας αλλά και του Πολέμου της Ανεξαρτησίας εξακολουθεί να είναι μεγάλη. Χρειαζόμαστε πολλές μελέτες και συστηματικά ερευνητικά προγράμματα για να μπορέσουμε να παρακολουθήσουμε και κυρίως να κατανοήσουμε το μείζον γεγονός της εθνικής μας υπόστασης, τον Πόλεμο της Ανεξαρτησίας. Κυρίως δε για να μπορέσουμε να ξεφύγουμε από τα στερεότυπα που μας καταδυναστεύουν, από τους κοινούς τόπους που αέναα επαναλαμβάνονται. Άλλωστε, αυτή είναι η δουλειά και η υποχρέωση των ιστορικών αλλά και όσων ασχολούνται με τις κοινωνικές και ανθρωπιστικές επιστήμες.

Το πρόσχημα ότι διαθέτουμε πολύ πρωτογενές υλικό και υπάρχει δυσκολία στην αξιοποίησή του, πρόσχημα που έχω ακούσει πολλές φορές, δε σημαίνει απολύτως τίποτα: το ζητούμενο είναι να βρούμε τα εννοιολογικά εργαλεία που θα μπορέσουν να δώσουν συνοχή στην αξιοποίηση αυτού του υλικού και να το ενσωματώσουμε στη διεθνή βιβλιογραφία, κάτι που μέχρι σήμερα δεν έχει επιτευχθεί. Οι απόψεις ότι ο Ελληνικός Πόλεμος της Ανεξαρτησίας ανήκει στην κατηγορία των μεγάλων επαναστάσεων μάλλον μειδιάματα προκαλεί και ενδεχομένως να ικανοποιεί την εθνική ματαιοδοξία μας, καθώς μόνο κάποιοι Έλληνες ιστορικοί ισχυ-

44. Εξ αίρεση στον κανόνα αυτό αποτελεί ο Δ. Παπανικολόπουλος, *Το 1821 ως επανάσταση: Γιατί ξέσπασε και γιατί πέτυχε*, Αθήνα 2021. Δυστυχώς, όμως, η βιβλιογραφία του για την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας είναι εξαιρετικά φτωχή και δεν του επιτρέπει να αξιοποιήσει τις έννοιες που έχει στη διάθεσή του.

ρίζονται κάτι τέτοιο.⁴⁵ Είναι ζήτημα αν η Ελληνική Επανάσταση μνημονεύεται στις υποσημειώσεις των σχετικών δημοσιευμάτων για τις επαναστάσεις.⁴⁶

Στις προηγούμενες σελίδες προσπάθησα να προτείνω ένα σχήμα κατανόησης που να λαμβάνει υπόψη την ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ως βασικής μονάδας κατανόησης της δυναμικής που οδήγησε στον Πόλεμο της Ανεξαρτησίας. Η εμμονή μας να πιστεύουμε ότι υπήρχε μία ελληνική οικονομία, μία ελληνική κοινωνία ή μία ελληνική πολιτική ζωή κατά τη διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας δε δείχνει παρά μια στενή οπτική που δεν πρόκειται να μας οδηγήσει πολύ μακριά στην κατανόηση του φαινομένου.

45. Ως προς τα κριτήρια που χρησιμοποιούνται για τον χαρακτηρισμό μιας επανάστασης ως «μεγάλης», βλ. Tilly, *Οι ευρωπαϊκές επαναστάσεις*, 48-49.

46. Νομίζω πως αξίζει τον κόπο να συμβουλευτεί κανείς ένα από τα πλέον δημοφιλή πανεπιστημιακά συγγράμματα, το J. Goldstone (επιμ.), *Revolutions: Theoretical, comparative and historical studies*, Μπέλμοντ ³2003, όπου, παρά τον πολύ μεγάλο αριθμό περιπτώσεων από όλο τον κόσμο, η ελληνική περίπτωση δε μνημονεύεται ούτε μία φορά. Το ίδιο ισχύει και για μια πιο πρόσφατη έκδοση: P. Furtado (επιμ.), *Revolutions: How they changed history and what they mean today*, Λονδίνο 2020.